

Rafał Ruminski

"The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569-1772", Karin Friedrich, Cambridge 2000 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 649-654

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

bogacili. Trend ten spotykany był na wielu ówczesnych europejskich dworach; była to swoista najemna inteligencja renesansowa. W następnym rozdziale autor starał się odtworzyć program polityczny kręgu „nowych” radców. Według jego ustaleń takim projektem zdyscyplinowania dworu i administracji mógł być zaginiony testament polityczny księcia Albrechta, przy którym współpracowali zapewne Jan Funck oraz Andrzej Osiander. Istotą proponowanych reform było wzmocnienie władzy centralnej kosztem prerogatyw stanowych. Z kolei w rozdziale szóstym przedstawione zostały przeciwne do nich stanowe programy reform, na tle podobnych egzekucji w Koronie i Prusach Królewskich. Reformy te postulowane przez Albrechta Truchsesa von Wetzhausen niewątpliwie zdradzały pewne podobieństwa do programu egzekucyjnego w Koronie.

Wreszcie dwa ostatnie rozdziały przynoszą rozważania modelowe na temat funkcjonowania struktur władzy w Europie nowożytnej. W pierwszym z nich ukazano model państwa wczesnonowożytnego jako przedsiębiorstwa. W drugim natomiast przedstawiono model państwa w oczach współczesnych („państwo jako wielka rodzina”), tworzenie etosu urzędniczego oraz dążenia do większego zdyscyplinowania społecznego. W sumie na podstawie zaprezentowanego materiału autor przedstawił „procesy twórcze państwa wczesnonowożytnego z kilku punktów widzenia — zarówno dziejów gospodarczych, politycznych, społecznych, jak też mentalności”.

Całość uzupełniają cenne i podnoszące znaczenie pracy rysunki i tabele (w sumie 23) oraz obszerny aneks oparty na materiale źródłowym z archiwum królewieckiego.

Otrzymałmy więc bardzo ciekawą i pożyteczną pracę, stanowiącą dzięki dwóm ostatnim rozdziałom coś więcej niż tylko kolejną, skądinąd wartościową, monografię regionalną.

Grzegorz Białuński

Karin Friedrich, *The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569—1772*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, ss. 280.

Autorka książki, Karin Friedrich, jest znana dobrze w środowisku polskich historyków zajmujących się tematyką Prus Królewskich nie tylko ze swoich dotychczasowych publikacji, ale także licznych pobyków badawczych w Polsce.

Wybór tematu pracy autorka uzasadnia dominacją w dotychczasowej historiografii anglosaskiej wizerunku historii Prus wyłącznie jako historii państwa prusko-brandenburskiego. Znaczenie Prus Królewskich jako ważnego fenomenu historycznego na pograniczu kultur i jednocześnie jako integralnej części Rzeczypospolitej nie było zazwyczaj w ogóle dostrzegane. Słaba znajomość problematyki polskich Prus na zachodzie Europy skłoniła Karin Friedrich do zatytułowania swojej pracy właśnie *The Other Prussia* — czyli te inne, nieznanne Prusy.

Dystansując się zarówno od niemieckiej Ostforschung, traktującej Prusy Królewskie jako oderwaną prowincję, która ostatecznie po rozbiorach Polski powróciła na tory swojego poprzedniego rozwoju jako części, większej niemieckiej całości, jak i od starszego nurtu polskich badań pomorzoznawczych,

będących specyficznym lustrzanym odbiciem tendencji nauki niemieckiej, Karin Friedrich podjęła się na przykładzie Prus Królewskich zadania przedstawienia w recenzowanej pracy procesu tworzenia się nowożytnej narodowości jeszcze przed okresem XIX-wiecznego i XX-wiecznego nacjonalizmu. W swojej pracy autorka skłania się do pewnych nurtów anglosaskiej tradycji myślenia o narodzie, która również dla okresu przed rewolucją francuską nie waha się używać tego terminu na określenie społeczeństw stanowych opartych bardziej na wspólnocie praw i terytorium niż na micie etnicznej jedności¹. Dlatego dla autorki różnorodna językowo ludność zamieszkująca Prusy Królewskie (z uwzględnieniem jej powiązań ze wschodnią częścią dawnych Prus Zakonnych) tworzyła nowożytny, stanowo zorganizowany naród, będący obok Polaków, Litwinów czy Rusinów częścią składową wielonarodowej Rzeczypospolitej.

Na zagadnienie to skierował zainteresowanie historyków już Stanisław Herbst, który zadał pytanie o istnienie w okresie nowożytnym podstaw do powstania i rozwoju tzw. nowopruskiego (podobnego do np. niderlandzkiego) poczucia narodowego². Ta początkowo kontrowersyjna teza znalazła jednak później uznanie wśród niektórych badaczy zarówno polskich, jak i niemieckich³ i stała się również częściowo inspiracją recenzowanej pracy. Jednak w przeciwieństwie do Stanisława Herbst, który uważał, że tworzenie narodu pruskiego uległo zahamowaniu i ostatecznie załamaniu wraz z „polonizacją szlachty pruskiej”, Karin Friedrich nie przywiązuje tak wielkiej wagi do tego procesu traktując go jedynie jako element przekształceń wzorców tożsamości pruskiej, a zanik narodowości nowopruskiej łączy dopiero z okresem 1772/1793. Jest to jednocześnie cezura końcowa pracy. Cezurę początkową wyznacza autorka na rok 1569 jako moment, w którym stosunki pomiędzy Prusami Królewskimi a Koroną uległy diametralnej zmianie, wpływając także na wewnętrzne życie prowincji. Udział szlachty pruskiej w życiu politycznym państwa polsko-litewskiego nie zanegował dalszego istnienia narodu nowopruskiego, ale w naturalny sposób wysunął na jego czoło mieszczaństwo wielkich miast pruskich. Właśnie w tej grupie społecznej, a dokładnie w patrycjacie, dostrzega autorka zasadniczych twórców i nosicieli pruskiej tożsamości, podkreślając jednak, że obejmowała ona także, chociaż w różnym stopniu, inne grupy społeczne. Autorka opiera się w swoich poszukiwaniach na przyjętych już powszechnie tezach Benedykta Andersona o wyobrazeniowym charakterze ludzkich społeczności⁴. Zgodnie z nimi także naród nie jest czymś danym z góry, naturalnym, ale jest kulturowym artefaktem powstającym na drodze specyficznych procesów konstrukcyjnych, podlegającym ciągłym zmianom. Zamiarem autorki było właśnie przedstawienie przebiegu takich procesów na terenie Prus Królewskich, a przede wszystkim w trzech wielkich miastach pruskich: Gdańsku, Elblągu i Toruniu. Ponieważ zakres czasowy pracy jest dosyć szeroki,

1 Takie podejście reprezentuje m.in. J. Elliot, *Revolution and Continuity in Early Modern Europe*, w: *The General Crisis of the Seventeenth Century*, London—Henley—Boston 1978.

2 S. Herbst, *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV—XVII wieku*, w: idem, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 1, Warszawa 1978, ss. 117—127.

3 Wymienić tu można Janusza Małka czy Hansa-Jürgena Bömelburga.

4 Wydanie polskie: B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone*, Kraków 1997.

autorka zdecydowała się ukazać interesujące ją zjawisko historyczne poprzez przeanalizowanie przełomowych jej zdaniem momentów rozwoju stanowego społeczeństwa Prus Królewskich, wskazanie aktywnie uczestniczących w nich grup społecznych i treści tworzonej przez nie tożsamości politycznej i związanych z nią historycznych mitów.

Praca składa się z wstępu, ośmiu rozdziałów i podsumowania, bogatej bibliografii, mapek, trzyjęzycznego wykazu miejscowości, indeksu oraz — co jeszcze raz wskazuje na krąg potencjalnych anglosaskich czytelników — słowniczka objaśniającego takie podstawowe pojęcia, jak szlachta, liberum veto czy sejm.

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *The origins of Royal Prussia*, przedstawione zostały historyczne podstawy ukształtowania się organizmu politycznego Prus Królewskich z położeniem szczególnego nacisku na wpływ Zakonu Krzyżackiego, unii lubelskiej, sprawy indygenatu pruskiego i dyskusji o prawie chełmińskim.

W rozdziale drugim *Royal Prussia and urban life in the Polish-Lithuanian Commonwealth* autorka analizuje położenie miast pruskich na tle ogólnego stosunku politycznych elit Rzeczypospolitej wobec miast. Uważa ona, że wbrew opiniom obcokrajowców odwiedzających państwo polsko-litewskie w XVI i XVII w. oraz wbrew negatywnym wypowiedziom samej szlachty polskiej o mieszczaństwie (opinie te, jak twierdzi autorka, formułowane były jednak raczej w większym stopniu na użytek zagranicy nie odzwierciedlając stanu faktycznego), że położenie większych miast w Rzeczypospolitej nie było w tym okresie aż tak złe. Najbardziej uprzywilejowaną ich grupę stanowiły niewątpliwie wielkie miasta pruskie, które aktywnie uczestniczyły w życiu prowincji, a w pewnych okresach udawało im się uzyskiwać wpływ nawet na politykę całego państwa. Opierając się na swoim bogactwie, prawach i powiązaniach z magnaterią, wytworzyły one specyficzną niszę polityczną, pozwalającą im bardzo dobrze prosperować w ramach unii polsko-litewskiej. Elity mieszczańskie mogły także obserwować procesy ograniczania roli miast na zachodzie Europy, ale przede wszystkim w sąsiadujących Prusach Książęcych, gdzie mieszczańska opozycja (i nie tylko ona) została bezwzględnie wyeliminowana przez Hohenzollernów. Na tym tle przynależność do Rzeczypospolitej, przy całym krytycyzmie wobec jej ułomności, mogła wydawać się idealną gwarancją zachowania miejskiej prosperity i wolności. W tym fakcie autorka dopatruje się m.in. źródeł lojalności miast pruskich wobec Korony.

Jednak nie tylko rachunek zysków i możliwych strat skłaniał patrycjat miast pruskich do wierności Rzeczypospolitej. Fakt dobrowolnego związania się z państwem polsko-litewskim, znalezienia w nim „wyzwolicieła” od ucisku Zakonu, wytworzył specyficzne emocjonalne więzy i poczucie odpowiedzialności za pomyślność całego państwa. Uczucia te znalazły swój wyraz w twórczości historyków pruskich XVI i XVII w., ich rozumieniu własnego pochodzenia, związków z innymi narodami i pojęciu wolności. Zjawisko to śledzi autorka w rozdziałach *History, myth and historical identity* oraz *Political identity in the cities of Royal Prussia and the meaning of Liberty* m.in. na podstawie powstałej pod wpływem renesansowego poszukiwania antycznych korzeni literaturze

historiograficznej pochodzącej z terenu Prus Królewskich, samej Rzeczypospolitej oraz księstwa pomorskiego, analizując wzajemne oddziaływanie mitu sarmackiego i gockiego i ich recepcji wśród pruskich elit intelektualnych. Uznając się za część szeroko pojmowanego świata sarmackiego (co nie oznaczało przecież koniecznie bycia Polakami), tworząc własną sarmacko-pruską tożsamość, uznawali się mieszczańscy przedstawiciele ludności Prus Królewskich za równych i wolnych obywateli, a nie poddanych Rzeczypospolitej. Równych i wolnych, a więc i za nią odpowiedzialnych i gotowych do poświęcenia w jej obronie.

Zagadnieniu temu poświęcony został kolejny rozdział *Loyalty in times of war* przedstawiający zachowanie miast pruskich w okresie wojen ze Szwecją.

Oprócz konfliktu ze Szwecją także inne liczne wojny XVII w. osłabiły znacząco państwo polsko-litewskie. Jedną z konsekwencji tego było wzmocnienie się Brandenburgii i zanikanie powiązań pomiędzy dwiema częściami dawnego państwa zakonnego: Prusami Królewskimi i Księstwem Pruskim. Wydarzenia wojny północnej, a także perturbacje wewnętrzne okresu rządów saskich (w tym także reperkusje tumultu toruńskiego) przypieczętowały rozejście się tych dwóch społeczności. Myśl o jedności Prus pojawiała się co najwyżej w działaniach dyplomacji brandenburskiej próbującej udowodnić prawa Hohenzollernów do terytorium dzielącego ich posiadłości poprzez powoływanie się na karkołomne konstrukcje historyczne łączące elektorów brandenburskich z mitycznymi, pierwszymi władcami pruskimi. Problematyka ta poruszona została w dwóch rozdziałach *Divergence: the construction of rival Prussian identities* oraz *Centre versus province: the Royal Prussians cities during the Great Northern War*.

Rozdział ostatni *Myths old and new: the Royal Prussian Enlightenment* przedstawia zagadnienie renesansu dążeń autonomicznych w połowie XVIII w., których ucieleśnieniem był Gotfryd Lengnich oraz okres do roku 1793, kiedy to wraz z wcieleniem Gdańska i Torunia do państwa pruskiego nastąpił koniec epoki istnienia Prus Królewskich jako części Rzeczypospolitej i w ogóle samego istnienia tego fenomenu historycznego.

Podsumowując całość pracy Karin Friedrich, należy podkreślić, że obejmuje ona tylko część zagadnień związanych z problematyką tożsamości Prus Królewskich. Takie było też zresztą zamierzenie autorki. Jak zaznaczyła we wstępie, chodziło jej o ukazanie rozwoju i zaniku narodowości nowopruskiej poprzez wskazanie przełomowych momentów tego procesu historycznego i ich znaczenia w odniesieniu do elit miast pruskich. Z tego punktu widzenia praca jest wewnętrznie logicznie skonstruowana, a doskonała znajomość materiału źródłowego oraz literatury dotyczącej przedmiotu badań (owocuje tutaj znajomość języka polskiego, która stała się dzisiaj niezbędna dla każdego badacza historii Prus), dała w efekcie interesujący wynik. Należy także dodać, że dodatkowo na atrakcyjność pracy Karin Friedrich wpływa fakt, że *The Other Prussia* pomimo niemieckiego pochodzenia autorki reprezentuje anglosaski styl pisania historii, nie przeciążony nadmiernymi i najczęściej niewiele wnoszącymi rozważaniami teoretycznymi i charakteryzujący się szczególną jasnością wywodu.

Niewątpliwie za najważniejszą część tej pracy należy uznać przedstawienie zasadniczych treści formujących tożsamość pruską, tzn. pojęcia wolności

i związanych z tym wyobrażeń mieszkańców Prus o własnej historii. Ukazanie w jak wielkim stopniu przynależność do organizmu politycznego Rzeczypospolitej kształtowała te pojęcia, jest szczególnie wartościowe.

Wydaje się jednak, że dalszej dyskusji wymaga problem narodowej identyfikacji. W rozdziale trzecim *History, myth and historical identity* zawarte zostało stwierdzenie wykluczające utożsamianie się mieszkańców Prus Królewskich z narodowością niemiecką i cesarstwem⁵. O ile druga część tej wypowiedzi wydaje się prawdziwa, to jednak można wskazać szereg źródeł świadczących o istnieniu poczucia związku przynajmniej z obszarem kultury języka niemieckiego. Zacytujmy tu trzy z nich z nich. W *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung* Reinhold Curicke wielokrotnie podkreśla, że mieszkańcy Gdańska są Niemcami: „Was die Einwohner der Stadt betrifft (sind dieselben meist Deutsche) wie denn auch die Deutsche Sprache daselbsten meisten geredet wird”⁶ czy w innym fragmencie „(weil sie auch zugleich dieses von den Preussen melden) dass sie Gold und Silber gantz vernichteten und gar nicht achteten (welches Tacitus ins gemein allen Deutschen) von denen die Dantziger auch (wie im ersten Buch weitleuftiger angezogen und erwiesen ist) ihren Ursprung haben”⁷. Podobnie Martin Gruneweg mówi o sobie jako o polskim Niemcu (ein polnischer Deutzer)⁸. Zastanawiająca jest też wypowiedź Filipa Klüvera „Non sumus Poloni sed Germani ex Borussia”⁹.

Czy były to tylko wytwory uczoneści, mające swe źródła w epoce renesansu i charakteryzujące pojedyncze osoby? Czy też obok identyfikacji z rodzinnym miastem, Prusami czy Rzeczpospolitą mamy tu do czynienia z innym zjawiskiem z zakresu tworzenia się świadomości grupowej? Pytania te nie prowadzą nas oczywiście z powrotem do skompromitowanej już tezy o walce o niemieczność na wschodzie, najbardziej jaskrawo reprezentowanej przez Theodora Schiedera¹⁰, zwłaszcza że oprócz procesu polonizacji szlachty i deklarowania przez jej pewnych przedstawicieli poczucia narodowego polskiego¹¹, także sytuacja językowa w miastach i na wsi była zróżnicowana¹². Skłaniają one jednak do zastanowienia się jeszcze raz nad zagadnieniem, jaką rolę mógł odgrywać język jako narzędzie tworzenia zespołu wspólnych symboli mających przecież podstawowe znaczenie dla kształtowania się różnorodnych i przenikających się tożsamości w Prusach Królewskich w epoce nowożytnej¹³.

5 „Although they [tj. mieszkańcy Prus] would not deny their ancestor' descent from German families, who had either immigrated or mixed with the pagan Prussian families, they, unlike the Pomerians, identified neither with the German nation nor with the Empire”, s. 95.

6 R. Curicke, *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung*, (reprint), Hamburg 1979, s. 27.

7 Ibidem, s. 297.

8 Pisze o tym Ryszard Walczak, *Pamiętniki Martina Grunewega*, w: *Studia Źródłoznawcze*, 1960, t. 5, s. 72.

9 Za: S. Herbst, op. cit., s. 126.

10 T. Schieder, *Deutscher Geist und ständische Freiheit im Weichsellande*, Königsberg 1940.

11 J. Małek, *Dwie części Prus*, Olsztyn 1987, ss. 14–16.

12 Ciekawe światło rzuca na to zagadnienie m.in. relacja angielskiego podróżnika Petera Mundy zamieszkującego w latach 1641–1647 w Gdańsku, przytoczona przez Michaela Northa w artykule *Englische Reiseberichte des 17. Jahrhunderts als Quelle zur Geschichte der königlich-preußischen Städte Danzig, Elbing und Thorn*, w: *Thorn. Königin der Weichsel*, Göttingen 1981.

13 Zagadnienie roli języka w kształtowaniu kultury i poczucia tożsamości poruszone zostało szerzej w pracy J. Assmana, *Das kulturelle Gedächtnis*, München 2000.

Na zakończenie należy wyrazić nadzieję, że dokonane zostanie w najbliższej przyszłości tłumaczenie na język polski *The Other Prussia*, które umożliwi szerszą recepcję tej ciekawej pozycji, ograniczaną dotychczas niewielką liczbą dostępnych angielskich egzemplarzy.

Rafał Ruminski

Grzegorz Strauchold, *Autochtoni polscy, niemieccy, czy... Od nacjonalizmu do komunizmu (1945—1949)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001, ss. 260.

Losy ludności rodzimej na ziemiach zachodnich i północnych, włączonych w granice państwa polskiego po II wojnie światowej, stanowią przedmiot stałego zainteresowania sporej grupy historyków, a ukazujące się w ostatnich latach prace świadczą wyraźnie o znaczącym postępie badań. Najnowsza rozprawa Grzegorza Straucholda, pracownika naukowego Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, to właśnie efekt poszukiwań autora w zakresie tej złożonej problematyki, którym początek dały liczne artykuły oraz publikacja książkowa poświęcona ewolucji poglądów i opinii wyrażanych przez czynniki oficjalne oraz publicystykę prasową na temat społeczności zamieszkujących tzw. Ziemię Odzyskaną¹.

We *Wstępie* autor stwierdza, że tematem książki jest polityka, „jaką starano się wypracować i prowadzić” wobec tzw. autochtonów polskich, traktowanych całościowo jako grupa, „bez względu na jej rzeczywiste orientacje narodowe” (s. 8). Takie sformułowanie zakresu przedmiotowego pracy wynikało z przyjętego założenia o konieczności rewizji dotychczasowej terminologii, stosowanej wobec pojęcia ludności rodzimej i zakładającej wyłącznie jej polską przynależność narodową. Zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną przez Zenona Romanowa, za autochtonów należy uznać całość populacji, która znalazła się w 1945 r. na terenach przejętych przez państwo polskie. Można wyróżnić wśród niej grupy pośrednie (Kaszubi, Krajniacy, Mazurzy, Ślązacy i Warmiacy), znajdujące się zarówno pod wpływem kultury polskiej, jak i niemieckiej, czy też zajmujące postawę indyferentną pod względem narodowym². Zgodnie z tym tokiem rozumowania, tzw. autochtoni polscy to część społeczności ziem zachodnich i północnych „uznana przez władze za polską i podlegająca weryfikacji narodowościowej, w wyniku której otrzymała (dobrowolnie lub pod przymusem) obywatelstwo polskie”³. Z tego powodu zadaniem postawionym przez G. Straucholda była próba odpowiedzi na zasadnicze pytanie zawarte w tytule pracy, a dotyczące genezy, rozwoju i stopniowej ewolucji założeń programowych oraz rzeczywistych skutków polityki władz państwowych wobec ludności rodzimej. Przyjętą nominalnie cezurę wyznaczają lata 1945—1949. O ile rok 1945 — jako wyjściowy do rozważań w zakresie omawianej problematyki — nie budzi

1 Por. G. Strauchold, *Polska ludność rodzima ziem zachodnich i północnych. Opinie nie tylko publiczne lat 1944—1948*, Olsztyn 1995.

2 Z. Romanow, *Polityka władz polskich wobec ludności rodzimej ziem zachodnich i północnych w latach 1945—1960*, Słupsk 1999, s. 6.

3 Ibidem.